

Б.Х.Артыков
Ўзбекистон Республикаси ФА И.Мўминов
номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ
институты тадқиқотчиси

ТАДБИРКОРЛИК ХАВФИНИ СУҒУРТА ҚИЛИШ ШАРТНОМАСИНИНГ АМАЛ ҚИЛИШИНING ҲУҚУҚИЙ МУАММОЛАРИ

Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасини тузиш ҳозирги кунда энг қийин ва масъулиятли жараёнлардан бири ҳисобланади. Чунки, шартноманинг сифатлилиги тўғридан-тўғри суғурта тўловининг муддати ва шартлари, ҳажмини белгилашга боғлиқ. Шунинг учун тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасини тузишга асосий эътибор қаратиш лозим.

Бу борада суғурта қилиш шартномаларининг муҳим шартларини белгилашда цивилистлар ўртасида ҳам турли ёндошувлар мавжуд¹. Ушбу мунозаларда айниқса, суғурта шартномасининг муҳим шартлари, жумладан тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг амал қилишини белгилаш ва аниқлаш масалалари ҳам кўп тортишувларга сабаб бўлмоқда.

Хусусан, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг амал қилиши бўйича қонун ҳужжатларидаги умумий ва махсус нормалари ўртасидаги муаммолар ҳанузгача олимларнинг жиддий мунозарасига сабаб бўлмоқда. Бу борада, ягона ёндошувнинг мавжуд эмаслиги эса ҳуқуқни қўллашда айрим муаммоли ҳолатларни ҳам келтириб чиқармоқда.

Шунингдек, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаларининг амал қилиши билан боғлиқ низолар ўзининг аҳамияти жиҳатидан мураккаб ҳисобланганлиги ва кам ўрганилганлиги оқибатида, аксарият ҳолларда низолар суд тартибида ҳал этилмоқда.

Бунга асосий сабаб, суғурта қонунчилигида тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг амал қилишини тартибга солувчи нормаларни ҳар хил талқин қилинишидир.

Бундан ташқари, амалиётдаги каби назарияда ҳам фуқаролик қонунчилигининг умумий нормалари ва тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг амал қилишини белгилайдиган махсус нормалари мувофиқлигини ўрганишда ҳам ўзаро қарама-қарши ёндошувлар мавжуд.

Ваҳоланки, ҳар қандай фуқаролик-ҳуқуқий шартнома сингари тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг амал қилишини тартибга солиш шартноманинг умумий қоидалари билан тартибга солинади.

Шунга кўра, фикримизча, фуқаролик қонунчилигида умум тан олинган ва кенг қўлланиладиган тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш тушунчаларига аниқлик киритишда уларнинг суғурта муносабатларидаги ўзига хос хусусиятларини чуқур таҳлиллар асосида ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Фикримизча, ушбу вазибаларни амалга оширишда энг аввало, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасидаги *“шартномани тузиш пайти”* ва *“шартномани куча кириши”* ва *“шартноманинг*

амал қилиши” тушунчаларининг аниқ чегарасини белгилаш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу тушунчалар ўзаро боғланган бўлиб, бир бирини тўлдирувчи тушунчалар ҳисобланади.

Ушбу тушунчалари ўртасидаги аниқ чегараларни белгиласлик, суғурта шартномаларининг амал қилишини тартибга солувчи ҳуқуқий нормаларнинг ноаниқлигига олиб келиб, суғурта компаниялари фаолиятида катта молиявий йўқотишлар юз беришига сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолат ўз навбатида суғурта қилдирувчиларга ҳам зарар келтириши мумкин.

Мавжуд муаммоларни таҳлил қиладиган бўлсак, Ўз.Р.ФКнинг 364-моддасига мувофиқ, *“агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган суғурта қилдирувчиларга ҳам зарар келтирилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади”*.

Шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар, қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олиниши зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади². Шунингдек, *“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий баъзаси тўғрисида”*ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 12-моддасига мувофиқ агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари бўйича келишувга эришилган бўлса, хўжалик шартномаси тузилган деб ҳисобланади³.

Тарафлар шартноманинг барча муҳим шартлари бўйича тил топишган бўлса, шартнома тузилган деб ҳисобланади⁴. Бу борада, Н.Абдуллаеванинг таъкидлашича, шартнома тарафлари ўртасида бундай келишувга эришилиши у тузилган пайт билан баробар эмас. Бу шартнома тузишнинг зарур шarti, холос⁵. Бизнинг фикримизча ҳам, шартнома томонлари ўртасида шартноманинг муҳим шартлари ҳақидаги келишувга келишишини у *тузилган пайт* деб айта олмаймиз. Чунки, шартноманинг *келишиши* ва *тузилиши* жараёнлари ўртасида маълум фарқлар мавжуд. Хусусан, шартлар бўйича келишувга эришилгандан сўнггина шартнома шартлари белгиланган ёзма шаклда расмийлаштириш босқичи амалга оширилади ва улар тузилган деб ҳисобланади.

Ушбу муҳим шартлар, Ўз.Р.ФКнинг 929-моддасида белгиланган бўлиб, унга мувофиқ тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасини тузишда *“суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида суғурта объекти бўлган муайян мол-мулк ёхуд бошқа мулккий манфаат тўғрисида, юз бериши эҳтимол тутилиб суғурта амалга ошириладиган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти тўғрисида, суғурта пули миқдори тўғрисида, суғурта товони миқдорини аниқлаш тартиби тўғрисида, агар шартномада уни суғурта пулидан оз миқдорда тўлаш мумкинлиги назарда тутилган бўлса, суғурта мукофотининг миқдори ва уни тўлаш муддати (муддатлари)*

²Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 364-моддаси. – Т.: “Адолат”, 2007.

³Қаранг: “Хўжалик юритуви субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 12-моддаси. Yurida – Миллий қонунчилик базаси. Электрон ресурс.

⁴Қаранг: А.П.Сергеев, Ю.К. Толстой. Гражданское право. Учебник. – С. 248.

⁵Қаранг: Н.Н.Абдуллаева. Суғурта ҳуқуқи. Т–2006. –Б. 109.

¹ Қаранг: М.И.Брагинский. Договор страхования. – М.: Статут. 2000. –С. 73.

тўғрисида ва *шартноманинг амал қилиш муддати* тўғрисида келишувга эришилиши лозим”. Тарафларнинг келишувига биноан шартномага бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин¹.

Халқаро суғурта амалиётида муҳим шартларнинг рўйхати бундан ҳам кенг бўлиб, уларга: суғурта ходисаси, суғурта шартномасининг амал қилиш қўлланиладиган ҳудуд, суғурта объекти, суғурта суммаси, суғурта товонини (суғурта суммаси) тўлаш тартиби ва муддати, суғурталовчининг мажбуриятлари бўйича жавобгарлигининг амал қилиш даври, суғурта мукофоти тўлаш тартиби ва хажми, шартнома шартларига ўзгартириш киритиш тартиби, шартнома бўйича мажбуриятларини тарафлар бажармаган ёки лозим даражада бажармаганликнинг ҳуқуқий оқибатлари ва шартнома бўйича тарафлар ўртасидаги низоларни ҳал этиш тартиблари киритилади².

Фикримизча, ушбу муҳим шартлар ўзининг моҳияти жиҳатидан тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг зарурий белгилари ҳисобланади. Бу эса, уларда муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар келтириб чиқаради. Шунга кўра, *“шартноманинг амал қилиш муддати”* тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида албатта белгиланиши талаб этилади.

Бунда, тарафлар тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасини тузишда келгусидаги юз бериши мумкин бўлган низоларнинг олдини олиш учун шартноманинг амал қилиш пайтини аниқ белгилашлари лозим бўлади. Ушбу талабларга риоя қилмаслик тарафлар ўртасида айрим низоли вазиятларни юзага келтириб, жиддий зарар келтириши мумкин.

Масалан, айтайлик суғурталовчи суғурта қилдирувчи томонидан суғурта мукофотини тўлаш муддатини кечиктирилгани учун унинг фоизларини ундириш тўғрисида даъво ариза билан судга мурожаат қилди. Ўзининг талабини асослаш учун тузилган тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасини тақдим этиб, унда суғурта мукофоти шартнома имзоланган пайтдан уч кундан кечиктирмасдан тўланиши лозимлигини асос қилиб келтирди.

Ушбу вазиятда суғурта қилдирувчи шартноманинг шартларини бузган ҳолда суғурта мукофотини шартнома имзоланган пайтдан бир ой кейин тўлаган. Ушбу ҳолатда Ўз.Р ФКнинг 357-моддасининг “шартнома тузилган пайтидан бошлаб кучга киради ва тарафлар учун мажбурий бўлиб қолади” талаби бўйича кечиктирилган тўлов учун суғурта қилдирувчигегишли жавобгарлик қўлланилиши лозим. Шунингдек, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий баъзаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 13-моддасига мувофиқ хўжалик шартномаси тузилган пайтидан бошлаб кучга киради ва тарафлар учун мажбурий бўлиб қолади³.

¹Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 929-моддаси. “Адолат”. – 2007. Norma Hamkor – қонунчилик базаси. Электрон ресурс.

²Қаранг: Страхование право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 “Юриспруденция”/В.В.Шахова, В.Н.Григорьева, А.П.Архипова. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. – С. 88.

³Қаранг: “Хўжалик юритуви субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Ўзбекистон

Бироқ, Ўз.Р ФКнинг 947-моддаси 1-қисмининг “суғурта шартномаси, агар унда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтда кучга киради” талабидан келиб чиқадиган бўлсак, суд даъвони қуйидагиларга асосланиб, рад этиши лозим.

Даъвогар ва жавобгар ўртасида тузилган тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида эса, унинг кучга кирган пайти кўрсатилмаган. Ўз навбатида, бундай ҳолларда шартнома суғурта мукофоти тўланган пайтдан, яъни шартнома тузилгандан бир ой кейин тўланган кундан пайтдан кучга кирган ҳисобланади. Шунинг учун суғурта қилдирувчига тўловни ўтказиб юборганлиги учун жавобгарликни қўллаш мумкин эмас.

Ушбу ҳолатда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта ходисаларига агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтда бошлаб тадбиркорлик этилади.

Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг фарқ қилувчи белгиси ҳам унинг амал қилиш муддатини суғурта ҳимояси даври билан ҳар доим тўғри келавермаслигида ҳисобланади. Бошқача айтганда, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида суғурта мажбурияти барча суғурта ходисаларини қамраб олмаслиги мумкин. Балки, маълум даврдан кейингиларини қамраши мумкин.

Ёки аксинча, суғурта компанияси тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг белгиланган амал қилиш муддатининг ўтиш даврида юз берган суғурта ходисаси учун суғурта тўловини амалга ошириш мажбуриятини юзага келтиради.

Бундан ташқари, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида қайд этилган муҳим шартлар ҳақида келишувга эришилмаган тақдирда, Ўз.Р ФКнинг 364-моддасининг мазмуни *“шартнома тузилмаган”* деб ҳисобланиши керак. Фикримизча, бу борада мазкур масалаларни назарий жиҳатдан асослаб берган В.В.Шахова, В.Н.Григорьева ва А.П.Архиповаларнинг ишлари аҳамиятга моликдир. Унга кўра, “суғурта шартномасида муҳим шартлар зарур ҳисобланади. Шартнома фақатгина тарафларнинг келишувининг тегишли бандларида ушбу муҳим шартлар мавжуд бўлсагина тузилган деб ҳисобланади. Агарда, томонлар келишувининг тегишли бандларида муҳим шартларнинг атиги биттаси ҳам бўлмаса, *шартнома тузилмаган* деб ҳисобланади⁴.”

Бироқ, фуқаролик қонунчилигимизда *“тузилмаган шартнома”* тушунчасининг ўзи мавжуд эмас ва у ҳақиқатда мавжуд бўлмайди. Шу билан бирга, Ўз.Р ФКнинг 929-моддасида шартноманинг муҳим шартларига риоя қилмаслик оқибатлари сифатида шартноманинг тузилмаган деб топилиши ҳақидаги қатъий норма ҳам белгиланмаган.

Амалиётда шундай ёндошув ҳам борки, унга кўра, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг муҳим шартларидан бирининг мавжуд эмаслиги, агар

Республикаси Қонунининг 13-моддаси. Yurida – Миллий қонунчилик базаси. Электрон ресурс.

⁴Қаранг: Страхование право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 “Юриспруденция”/В.В.Шахова, В.Н.Григорьева, А.П.Архипова. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. – С. 87.

томонлардан бири уни асос қилиб келтирмаса, шартнома тузилган деб ҳисобланади. Аммо, ушбу ёндошув, аксарият тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаларининг муҳим шартлар асосида тўлиқ ҳажмда тузилмаслиги ҳам мумкин деган хулосани келтириб чиқариши мумкин.

Шунингдек, ушбу вазиятда мазкур муаммони ҳуқуқий жиҳатдан ҳал этишнинг самарали усулларидан бири – адендум (*addere* – қўшилиш)¹ қоидабини қўллаш орқали шартноманинг муҳим шартларига қўшимча қилиш мумкин. Ушбу қўшимча алоҳида ҳужжат сифатида расмийлаштирилиб, шартномага тегишли ўзгартириш ва қўшимча киритилади.

Мазкур қўшимча Ўз.Р ФКнинг 384-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2009 йил 18 декабрдаги “Ҳўжалик шартномаларини тузиш, ўзгартириш ва бекор қилишни тартибга солувчи фуқаролик қонун ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 203-сонли қарорининг 18-бандига мувофиқ шартноманинг амал қилиш даврида тарафлар ўзаро келишувга мувофиқ уни амалдаги қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўзгартиришга ҳам, бекор қилишга ҳам ҳақлидирлар. Шартнома қандай шаклда тузилган бўлса, уни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисида келишув ҳам шундай шаклда тузилади, башарти қонун ҳужжатларидан, шартнома ёки иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса². Бироқ, ушбу пленум қарорида Ўз.РФКнинг 947-моддасига мувофиқ суғурта шартномаси бўйича тузилиш пайти ва кучга кириш масалалари ёритилмаган.

Фикримизча, адендум институти тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаларидаги камчиликларни бартараф этишда ҳар доим ҳам самара бермайди. Аксинча, шартномадаги ҳар бир муҳим шартларнинг ўзига хос вазифаларни амалга оширишидан келиб чиқадиган бўлсак, баъзи оқибатларни ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Хусусан, адендум институтини қўллаш орқали муайян натижага эришилсада, бунга узоқ вақт ва моддий ресурслар сарфланиши мумкин. Агарда ушбу келишувга эришилмаганлиги оқибатида томонлар жиддий зарар кўрса, низо суд тартибига ҳал этилишига олиб келади. Бу эса, томонлардан қўшимча суд ҳаражатларини ҳам амалга оширишига тўғри келади. Шунга мувофиқ, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг муҳим шартларини белгилаш зарур ҳам шартдир.

Бунинг оқибатида мазкур тоифадаги шартномалар “низоли битимлар” категориясига кириб қолиши мумкин. Хусусан, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида биргина “суғуртанинг амал қилиш муддати” ҳақида келишувга эришилмаган бўлса, унинг на бошланиши на тугашини белгилаш

мумкин. Бу эса, амалдаги суғурта қонунчилигига зид ҳисобланади. Чунки, суғурта мажбурияти ҳар доим зудлик билан амалга оширилиш ҳарактерига эга бўлади.

Шунингдек, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг муҳим шarti сифатида “шартноманинг амал қилиш муддати”ни белгиланмаганлиги суғурта қилдирувчининг суғурта мукофотлари ҳажми бўйича тегишли тўловларни амалга оширишда ҳам айрим муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари, суғурталовчининг суғурталаш резервларини шакллантириш ҳам мазкур муддатларга боғлиқ бўлади ва уларнинг тегишли ҳисоби юритилади.

Фикримизча, ушбу ҳолатда Ўз.Р ФКнинг 929-моддасининг 1-қисмини “суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида суғурта шартномасининг муҳим шартлари тўғрисида келишувга эришилиши шарт”лигини мустаҳкамлаш ва муҳим шартларни белгиланмаслиқнинг оқибати сифатида мазкур модданинг 2-қисмини қуйидаги тахрирда баён этиш мақсадга мувофиқ. Унга кўра, “Суғурта шартномасини тузишда муҳим шартларига риоя қилинмаган тақдирда, шартнома тузилмаган деб ҳисобланади”. Бу билан, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси томонларининг жавобгарлиги кучайтирилади ва низоли битимлар доираси камайишига эришилади.

Шу мақсадда, айрим давлатларнинг суд амалиёти таҳлил қилинганда, суғурта шартномасининг муҳим шартларини белгиланмаганлиги уларни тузилмаган деб топиш учун асос бўлаётганлиги маълум бўлди.

Масалан, Россия Федерациясининг амалиёти ўрганилганда, Россия Федерациясининг Олий Арбитраж Судининг 2002 йил 24 сентябрдаги “Айрбошлаш шартномаси билан боғлиқ низоларни ҳал этиш амалиётини умумлаштириш тўғрисида”ги 69-сонли хатида айтилишича, “томонлар ўртасидаги шартнома предмети (номи ва сони) каби муҳим шартларнинг белгиланмаган ҳолларда шартнома Россия Федерацияси Гражданский кодексининг 432-моддасига мувофиқ тузилмаган деб топилади”³.

Шартноманинг амал қилишида навбатдаги муҳим тушунча – “шартномани кучга кириши”ни таҳлил қиладиган бўлсак, унинг кучга кириши билан тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг томонларида ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўладилар. Бошқача қилиб айтганда, шартнома амал қилишни бошлайди ва унинг шартлари томонларга мажбурий аҳамиятга эга бўлади.

Шу билан бирга, ҳар бир томон кредитор сифатида бошқа томондан олган мажбуриятларини бажариш ёки лозим даражада бажаришини талаб қилиш ҳуқуқи вужудга келади. Мажбуриятлар бажарилмаганда эса, уларни мажбурий ижро этиш нормалари қўлланилади. Бундан ташқари,

¹Қаранг: Лотинча *Addere* сўзидан олинган бўлиб – қўшилиш маъносини англатади. Ушбу орқали шартноманинг у ёки бу шартларининг ўзгартирувчи ёки аниқлаштирувчи қўшимчалар киритиш тушунилади.
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/219>.

²Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2009 йил 18 декабрдаги “Ҳўжалик шартномаларини тузиш, ўзгартириш ва бекор қилишни тартибга солувчи фуқаролик қонун ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 203-сонли қарорининг 18-банди. *Yurida*-қонун ҳужжатлари баъзаси. Электрон ресурс.

³Қаранг: Информационное письмо Президиума ВАС РФ от 24 сентября 2002 г. №69 “Обзор практики разрешения споров, связанных с договором мены”. Аналогичный вывод содержится в приложении к Информационному письму Президиума ВАС РФ от 24 января 2000 г. № 51 “Обзор практики разрешения споров по договору строительного подряда”, в котором сказано, что условие о сроке окончания работ является существенным, а поскольку в договоре это условие отсутствовало, в силу ст. 432 ГК РФ данный договор следует считать незаключенным.

тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг кучга кириши суғурта ҳимоясининг бошланганлигини билдиради.

Ушбу масалалар юзасидан миллий қонунчилигимизни таҳлил қиладиган бўлсак, Ўз.ФКнинг 357-моддасига мувофиқ *шартнома тузилган пайтдан бошлаб кучга қиради* ва тарафлар учун мажбурий бўлиб қолади.¹ Демак, ушбу нормадан келиб чиқиб, суғурта шартномаси тузилгандан бошлаб кучга қиради ва суғурта шартномаси томонларига нисбатан маълум ҳуқуқ ва мажбуриятлар амал қилишни бошлайди.

Бироқ, ушбу моддадан фарқли равишда Ўз.Р ФКнинг 947-моддасида суғурта шартномаси, агар унда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, *суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтда кучга қиради*. Бу билан суғурта қилдирувчи томонидан суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтдан бошлаб томонлар ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келади.

Ушбу масалада, Хитой Ҳалқ Республикасининг “Суғурта тўғрисида”ги Қонунини таҳлил қилганимизда, суғурта шартномаси тузилгандан бошлаб кучга кириши ҳақидаги қоида илгари сурилади. Хусусан, қонуннинг 14-моддасига мувофиқ суғурта шартномаси тузилгандан сўнг суғурталовчи шартномада кўрсатилган суғурта бадалини тўлаш, суғурталовчи эса шартномада белгиланган вақтда мажбуриятларни ўз зиммасига олади. Шунингдек, 57-моддасига мувофиқ шартнома кучга киргандан сўнг, суғурта қилдирувчи суғурта бадалини шартномада кўрсатилишидан қатъий назар бир пайтнинг ўзида ёки уни қисм қисм қилиб тўлаши мумкин.²

Бундан келиб чиқиб, шуни айтишимиз мумкинки, Хитой халқ республикасининг қонуни кўпроқ суғурта қилдирувчиларнинг манфаатини эътиборга олган бўлса, Россия ва миллий суғурта қонунчилигимиз суғурталовчи манфаатларини эътиборга олганлиги кўринади.

Бундан ташқари, фикримизча мантиқан Ўз.Р ФКнинг 947-моддасида суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтда кучга қиради деб топадиган бўлсак, суғурта бадаллари бўлиб бўлиб тўланганда, унинг кучга кириши ҳам шунга мутаносиб бўлиши лозим бўлади. Бу эса, фикримизча, ортиқча овворагарчиликларни келтириб, чиқаради.

Шундай қилиб, суғурта шартномасининг кучга киришини ушбу шартноманинг амал қилишининг бошланиши деб тушунса бўлади. Бунинг аҳамияти қайд этганимиздек, томонларда ҳуқуқ ва мажбуриятларни юзага келтиради.

Фикримизча, агарда қонун чиқарувчи Ўз.Р ФКнинг 947-моддасини “суғурта шартномаси (Ўз.Р ФКнинг 357-моддасидаги сингари) суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтдан тузилган ҳисобланади” деб таърифланганда турли мунозараларга сабаб бўлмаган бўлар эди. Бироқ, қонун чиқарувчи нимагадир айнан “*кучга қиради*” терминини қўллаган. Ваҳоланки, ҳуқуқий жиҳатдан “тузилган ҳисобланади” (Ўз.ФКнинг 357-моддаси) ва

“*кучга қиради*” (Ўз.Р ФКнинг 947-моддаси) тушунчалари ҳар хил маъноларни англатади.

Бундан ташқари, Ўз.Р ФКнинг 947-моддасига мувофиқ шартномани “*кучга кириши*” ҳақида гапирганимизда унинг диспозитив ҳарактерга эга эканлигини ҳам кўришимиз мумкин. Чунки, у кучга киришини нафақат суғурта мукофотини тўлаш билан, балки томонлар ўртасида назарда тутилиши мумкин бўлган бошқа ҳолатлар билан ҳам боғламоқда.

Бироқ, фикримизча, ушбу шартномаларнинг тузилиш пайтида уларнинг консенсуал ёки реал шартнома турларига киришидан қатъий назар уларнинг “*кучга кириши*” (Ўз.Р ФКнинг 947-моддаси) бўйича бир бирига мос келмайди. Шу билан бирга, модданинг қондаси Ўз.ФКнинг 357-моддасидан келиб чиқувчи “*тузилган шартнома – бу кучга кирган шартнома*” қондасига зид ҳисобланмоқда.

Ушбу вазиятда, қонун чиқарувчи “*шартнома тузилиши*”, “*амал қилиши*”ни белгилашда, “*суғурта ҳимояси муддати*”ни “*шартноманинг тузилиш пайти*” билан аралашганлигини инобатга олмаганлиги кўринади.

Юқордагилардан келиб чиқиб, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаларини ўрта моделга бўлиши таклиф қиламиз.

1) *Реал шартнома* – бу тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг тузилиши ва кучга киришида суғурта мукофотини тўлангандан бошланади.

2) *Консенсуал шартнома* – оферта юборилган шахснинг уни қабул қилганлиги ҳақидаги жавоби акцепт олингандан бошлаб тузилган ва кучга кирган ҳисобланади.

3) *Аралаш*, яъни ҳам консенсуал ва реал бўлган шартномалар бўлиб, уларнинг вақт бўйича амал қилиши ва доираси маълум шартлар билан белгиланади. Ушбу модел бўйича шартнома тузилганда шартнома қисман амал қиладди. Чунки, мазкур моделда тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси муддатининг бошланишини йилнинг аниқ календарь кундаги маълум бир вазият билан боғлаш мумкин.

Баён этилганларга кўра, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг тузилган деб топиш учун офертага асосан акцептни Ўз.Р ФК қоидалари асосда олинганлиги; тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг барча муҳим шартлари бўйича суғурта қилдирувчи ва суғурталовчи ўртасида келишувга келинганлиги; тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси суғурта қилдирувчи ва суғурталовчилар ўртасида имзоланган битта ҳужжатни тузиш шаклида ёки суғурта полиси (шаҳодатномаси, сертификати, қвитанцияси)ни тузилганлиги ва агар шартномада бошқа ҳолат назарда тутилмаган бўлса, суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланганлиги каби талабларга жавоб беришини таклиф этамиз.

Амалга оширган таҳлилларимиздан келиб чиқиб, суғурта ҳуқуқий муносабатларида тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасининг амал қилиш муддатига қараб икки хил даврни келтиришимиз мумкин.

Биринчи давр – суғурта шартномасининг амал қилиш муддати бўлиб, унда шартноманинг амал қилишининг бошланиш ва тугаш пайти белгиланади. Иккинчи давр – бу шундай суғуртани қоплаш даврики – бунда кўрсатилган суғурта ходисасини ушбу даврда юз бериши билан суғурталовчининг суғурта товонини

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 357-моддаси. – Т.: “Адолат”, 2007.

² Қаранг: Хитой Ҳалқ Республикасининг 10.01.1995 йилдаги “Суғурта тўғрисида”ги Қонуни. <http://www.rs-tran.ru/index.php?id=139>.

тўлаш мажбурияти вужудга келади. Томонлар ушбу суғурта қилиш шартномасининг амал қилиш давлрларини Ўз.Р ФКнинг 947-моддасининг 2-қисми талабидан келиб чиқиб белгилашга ҳақли ҳисобланади.

Резюме

В вводной части статьи автор рассматривает понятие и сущность договора страхования предпринимательского риска.

В основной части статьи рассматриваются вопросы действия договора страхования предпринимательского риска.

В заключении автор приходит к выводу о делении периодов действия договора страхования предпринимательского риска.

Abstract

In the introductory part of the article the author considers concept and essence of the contract of insurance of enterprise risk.

In the basic part of the article questions of validity of insurance of enterprise risk are considered.

In the conclusion the author comes to opinion about division of the periods of validity of insurance of enterprise risk.

О. С. Нарзиев
ТДЮИ аспиранти

ФОНД БИРЖАЛАРИ ФАОЛИЯТИДАГИ АСОСИЙ ИНСТИТУЦИОНАЛ ИНВЕТОР СИФАТИДА БАНКЛАРНИНГ ЎРНИ

Мамлакатимизда молиявий бозорнинг шаклланиши ва жадал суръатлар билан ривожланишини сўнгги йилларда республикаимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг дастлабки натижалар сифатида баҳолаш мумкин. Зеро, Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент девони вакиллари йиғилишида сўзлаган нутқида таъкидлаганидек, мустақилликнинг ўтган қисқа даври мобайнида биз учун мутлақо янги бўлган, бозр иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган молия ва банк тизимини шакллантириш улкан аҳамият касб этди.¹ Шунингдек, бу даврда бозор инфратузилмасининг муҳим институтларидан ҳисобланган мазкур соҳанинг ҳуқуқий асослари шакллантирилди ва уни такомиллаштириш жараёни давом этмоқда.

Молиявий бозор, шу жумладан фонд бозори иқтисодиётнинг бошқа қисмлари билан мустаҳкам алоқада бўлганлиги туфайли ундаги салбий ҳолатлар бутун иқтисодиётга таъсир қилади ва ҳатто унинг инқирозига ҳам олиб келиш мумкин. Фонд бозорларида амалга оширилаётган жараёнлар иқтисодиётнинг ҳақиқий ҳолатига тўғридан-тўғри таъсир қилади. Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда бу ҳолнинг акси ҳам кузатилади. Яъни, иқтисодиётдаги ўзгаришлар, унинг ривожланиши, турғунлиги ёки инқирозга учраши фонд бозоридаги жараёнларга таъсир қилмасдан қолмайди.

Институционал инвесторлар, яъни қимматли қоғозлар билан операциялар амалга оширувчи турли кўринишдаги молия-кредит институтлари (тижорат ва инвестиция банклари, суғурта жамиятлари, пенсия жамғармалари ва бошқалар). Уларнинг кўпчилиги турли инвесторларнинг (юрдик ва жисмоний шахсларнинг) воситаларини бирлаштиради ва уларни қайта инвестициялаш учун даромад келтирувчи қимматли қоғозларни қидиради. Улар акцияларнинг назорат пакетини қўлга киритиш ёки таваккалчиликдан қочиш мақсадида ўз капиталларини хўжаликнинг турли соҳаларига киритишга интилишади. Тижорат банкларига қўйилган аҳоли воситаларининг сезиларли даражадаги қисми миллионлаб инсонлар фойдаланадиган уларнинг ишонч-бўлимларида тўпланади. Бу воситаларнинг лозим даражада сақланишини таъминлаш, банкротликка йўл қўймаслик мақсадида давлат қимматли қоғозлар бозорида институционал инвесторларнинг фаолиятини тартибга солади.

Таъкидлаш жоизки, айнан банкларнинг фонд бозоридаги иштирокига қараб англосаксон ва романо-герман ҳуқуқ тизимлари фарқланади. Англосаксон ҳуқуқ тизимидаги мамлакатларда акциядорлик капитали кўп сонли шахслар қўлида бўлганлиги сабабли, банкларнинг фонд бозоридаги иштироки нисбатан паст

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. 2007 йил 30 август. www.yopress-service.uz